https://rpll.ui.ac.ir/?lang=fa
Textual Criticism of Persian Literature
E-ISSN: 2476-3268
Document Type: Research Paper
Vol. 18, Issue 1, No. 69, 2026
Received: 19/04/2025 Accepted: 30/09/2025

Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq: A Philosophical, Mystical, and Ethical Mathnawi by Taj al-Din Husayn Khwarazmi

Mohammad BayatMokhtari
PhD Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
sasanbayat@gmail.com

Zahra Ekhteyari *
Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
ekhtiari@ferdowsi.um.ac.ir

Ali Ashrafemami
Associate Professor, Department of Comparative Religions and Mysticism, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran
imami@um.ac.ir

Abstract

Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq (Treasures of Truths in the Symbols of Subtleties) is a significant philosophical, mystical, and ethical mathnawi (didactic poem in rhyming couplets) composed by Taj al-Din (also known as Kamal al-Din) Husayn bin Hasan Khwarazmi (770-841 AH/1368-1437 CE). The current study presents the first critical edition of this work, based solely on the unique manuscript preserved in the Topkapi Palace Museum Library in Istanbul, Turkey, under the code MS 1465. This Mathnawi is systematically structured into five books (bab), fifteen treatises, and incorporates forty-seven illustrative narratives (hikayat). These narratives significantly enhance the accessibility and appeal of its complex thematic content. The work comprises 5,295 couplets exploring Islamic mysticism (irfan), philosophical wisdom (hikma), and practical ethics. Khwarazmi's methodological approach in *Konuz al-Haqa'iq* aligns with the tradition established by earlier Persian poetic masters such as Abu Shakur Balkhi in his didactic (Afarin-nameh), as well as Sana'i, 'Attar, and Jalal al-Din Muhammad Rumi. Specifically, he employs narrative tales to convey profound philosophical, social, mystical, and ethical teachings. The work is thematically situated among those texts resembling Rumi's *Mathnawi Ma'nawi*, a connection the author himself acknowledges in his introduction. Although some contemporary scholars have classified this mathnawi as a commentary on Rumi's work, a thorough examination of proximate historical sources and subsequent biographical dictionaries reveals no such traditional designation. Furthermore, several modern researchers have explicitly contested this characterization. This article argues, through detailed evidence and textual analysis, that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary but an independent and coherent literary work in its own right.

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0).

10.22108/rpll.2025.144964.2443

Keywords: *Konuz al-Haqa'iq*, Mystical *Mathnawi*, Philosophical Poetry, Husayn Khwarazmi, Jawahir al-Asrar, Commentary on *Mathnawi*, Persian Sufi Literature.

Introduction

The mystical and ethical *Mathnawi Konuz al-Haqa'iq* opens with traditional praise (hamd) and supplication (munajat) to God, followed by eulogies (na't) for the Prophet Muhammad (PBUH). Khwarazmi structured his composition into five primary books, an organization he metaphorically compares to the structure of the prophetic law. Each book is subdivided into three treatises, and each treatise incorporates several illustrative narratives (hikayat), which serve to elucidate the central concepts. The books are outlined as follows:

Book One: Concerning the attributes of the possible king, analogous to the spirit within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 20r).

Book Two: Concerning the attributes of the knowledgeable minister of the possible world, analogous to the heart within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 48r).

Book Three: Concerning the attributes of the human world, analogous to the intellect within the inner human world (Khwarazmi, n.d., folio 82r).

Book Four: Concerning the attributes of the mystic, who in the possible world is akin to a spiritual guide (Khwarazmi, n.d., folio 126v).

Book Five: Concerning the attributes of the lover, who in the possible world represents the truth within the human inner self (Khwarazmi, n.d., folio 165r).

Sources contemporary with or closely following Khwarazmi's era, including subsequent biographical dictionaries, never identified *Konuz al-Haqa'iq* as a commentary on Rumi's Mathnawi. This modern interpretation appears to originate with scholars like Said Nafisi (Nafisi, 1965, p. 243), whose view has influenced subsequent readings despite a lack of historical precedent.

Materials and Methods

This research employs a library and documentary research methodology, centered on the critically established text of *Konuz al-Haqa'iq*. The work is subjected to both descriptive and analytical examination, with the primary objectives of accurately identifying, introducing, and contextualizing *Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq*, while simultaneously critiquing and refuting the assertions of certain contemporary scholars regarding its nature as a commentary.

The sole extant manuscript of *Konuz al-Haqa'iq*, MS 1465, located in the Topkapi Palace Library, Turkey, serves as the foundational source for this study. The manuscript's binding is crafted from brown leather, and the pages are of a cream-colored paper. Each page consistently contains thirteen lines of text. The manuscript is paginated, with folio numbers clearly indicated at the top of each page. Notably, it lacks any explicit mention of a transcription date or the name of the scribe, placing its likely production in the latter half of the 9th century AH/15th century CE based on paleographic and contextual evidence.

Research Findings

Nafisi (1965, p. 243) is identified as the first scholar to explicitly characterize *Konuz al-Haqa'iq* as a commentary on *the Mathnawi*. Following his lead, numerous later authors adopted this classification. A significant exception was the late Zabih-Allah Safa, who consistently maintained that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary but rather an independent mystical mathnawi (Safa, 1985, v. 4/492).

A comparative analysis with Khwarazmi's unequivocal commentary, Jawahir al-Asrar wa Zawahir al-Anwar, reveals fundamental structural and methodological differences. In Jawahir al-Asrar, Khwarazmi explicitly states his purpose to comment on Rumi's Mathnawi and proceeds systematically, explaining verses from the beginning of the first volume to the end of the third. Conversely, *Konuz al-Haqa'iq* lacks this line-by-line exegetical framework. Furthermore, Khwarazmi himself makes no reference within Konuz al-Haqa'iq to it being a commentary on any other work.

The intrinsic nature of the text, which develops its own themes through original narratives rather than explicating an existing text, alongside its stark contrast with the confirmed methodology in Jawahir al-Asrar, strongly indicates that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary. Additional supporting evidence includes

references within Jawahir al-Asrar by figures like Khwaja Abu al-Wafa and Prince Ibrahim, urging Khwarazmi to compose a commentary on *the Mathnawi*. These entreaties suggest that such a commentary (Jawahir al-Asrar) was a new undertaking, undertaken after and distinct from the composition of *Konuz al-Haqa'iq*.

Discussion of Results and Conclusions

Konuz al-Haqa'iq fi Rumuz al-Daqa'iq is firmly established as a work of Taj al-Din (Kamal al-Din) Husayn bin Hasan Khwarazmi (770-841 AH/1368-1437 CE). This study has presented a reasoned argument, supported by textual and historical evidence, demonstrating that *Konuz al-Haqa'iq* is not a commentary on Rumi's Mathnawi. Instead, it is an independent didactic poem wherein ethical and mystical concepts are articulated through engaging narratives, intended for the moral edification and spiritual development of its audience and the author's disciples.

The misclassification of the work originated with Said Nafisi (1965, p. 243) and was subsequently perpetuated by others. This interpretation stands in opposition to the perspective of scholars like Zabih-Allah Safa (1985) and is not substantiated by historical sources close to the author's time. The conclusive evidence derives from a direct comparison with Khwarazmi's authenticated commentary, Jawahir al-Asrar, which exhibits a completely different organizational principle and exegetical method. The internal evidence from Jawahir al-Asrar itself further confirms that Khwarazmi had not previously authored a commentary on *the Mathnawi* before that project. Therefore, *Konuz al-Haqa'iq* should be recognized and studied on its own merits as a valuable contribution to the corpus of Persian mystical and philosophical poetry.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره اول (پیاپی ٦٩)، ١٤٠٥، ص ٢٠-١

تاریخ وصول: ١٤٠٤/١/٣٠ ، تاریخ پذیرش: ١٤٠٤/٧/٨

مقاله پژوهشی

کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق منظومه‌ای حکمی، عرفانی و اخلاقی از تاج‌الدّین حسین خوارزمی

محمد بیات‌مختاری، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
sasanbayat@gmail.com

زهرا اختیاری * ، استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
ekhtiari@ferdowsi.um.ac.ir

علی اشرف‌امامی، دانشیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
imami@um.ac.ir

چکیده

کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق یکی از آثار تاج‌الدّین حسین بن حسن خوارزمی (٨٤١-٧٧٠ق) است. برای نخستین‌بار منظومه براساس تنها نسخهٔ موجود از آن، نسخهٔ کتابخانهٔ طوبقابوسرای ترکیه به شمارهٔ ١٤٦٥ تصحیح شد. خوارزمی کتاب را در پنج باب بنا نهاده و در هر باب مقالاتی آورده و در هر مقاله حکایاتی به فراخور مطلب بیان کرده است. این مثنوی در بحر متقارب و در ٥٢٩٥ بیت سروده شده است. موضوع آن عرفان، حکمت و اخلاق است. پژوهش حاضر با تکیه بر متن تصحیح‌شدهٔ مثنوی *کنوز الحقایق* تدوین شد. جستار حاضر به روش اسنادی -کتابخانه‌ای، به توصیف و تحلیل اثر پرداخته و هدف معرّفی *کنوز الحقایق* و نقض سخن برخی از معاصران دربارهٔ اثر است. برخی از معاصران *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* شمرده‌اند. این تعبیر را نخستین‌بار سعید نفیسی به کار برده و به تبع او، دیگرانی نیز این اثر را شرح مثنوی شمرده‌اند؛ گرچه ذبیح‌الله صفا کتاب را یک مثنوی عرفانی می‌داند و نه شرح مثنوی. پس از تصحیح با بررسی دقیق کتاب *کنوز الحقایق* و مقایسه با *جواهر الاسرار* و کندوکاو در منابع نزدیک به عصر خوارزمی و نوشته‌های دوران معاصر، نتیجهٔ قطعی این بود که: قدما از *کنوز الحقایق* به‌عنوان شرحی بر مثنوی یاد نکرده‌اند. این برداشت طی یک بازهٔ زمانی حدوداً شصت‌ساله شکل گرفته است. در این جستار با ذکر دلایلی نشان داده شد که *کنوز الحقایق* شرح مثنوی نیست و خود مثنوی مستقلّی به شیوهٔ مثنوی‌های سنایی، عطّار و مولوی است که شامل حکایاتی در عرفان، حکمت و اخلاق است که به درخواست مریدان خوارزمی سروده شده است.

واژه‌های کلیدی

کنوز الحقایق، مثنوی‌ای عرفانی و حکمی، متن‌شناسی، حسین خوارزمی، جواهر الاسرار، شرح مثنوی.

---

* مسؤول مکاتبات

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0).

10.22108/rpll.2025.144964.2443

۱.مقدّمه

مثنوی *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق با موضوع عرفان، حکمت و اخلاق*، شامل ۵۲۹۵ بیت است و در بحر متقارب سروده شده است. این کتاب با حمد و مناجات الهی شروع می‌شود و بعد به نعت سیّدالمرسلین، صلّی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلّم، می‌پردازد. خوارزمی بنا به سنّت معمول زمان از چهار خلیفهٔ رسول، صلّی‌الله‌علیه‌وآله، یاد می‌کند و در نعت هر یک ده بیت می‌سراید. او پس از نعت خلیفهٔ چهارم حضرت علی، علیه‌السّلام، به مدح حسنین، سلام‌اللّه‌علیهما، پرداخته و با عنوان «در مناقب امیرالمؤمنین حسن و امیرالمؤمنین حسین رضی‌اللّه‌عنهما» نیز ده بیت سروده است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ١٤–پ). خوارزمی کتاب *کنوز الحقایق* را بر پنج باب مانند شرع نبی بنا می‌کند؛ هر باب شامل سه مقاله است و هر مقاله شامل حکایاتی.

عنوان باب	موضوع و تعداد مقاله
باب اوّل: در بیان صفات پادشاه امکانی که به منزلهٔ روح است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰–ر)	شامل سه مقاله: با موضوعات منافع عدل و احسان، فواید لطف و احسان و فضیلت صلهٔ رحم
باب دوم: در بیان صفت عالم وزیر امکانی که به‌منزلهٔ قلب است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ٤٨–ر)	شامل سه مقاله: با موضوعات منفعت علوّ همّت و مضرّت دون‌همّتی، فرمانبرداری و امتثال امر شهریاری و منفعت صلاح و سداد
باب سوم: در بیان صفت عالم انسانی که به منزلهٔ عقل است در عالم باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۸۲–ر)	مشتمل بر سه مقاله: در بیان منافع خوف و خشیت از حضرت پروردگار؛ فضیلت استقامت بر صراط مستقیم و تسلیم و توکّل بر حضرت خداوند حکیم
باب چهارم: در بیان صفت عارف که در عالم امکانی به منزلهٔ پیر است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ١٢٦–پ)	مشتمل بر سه مقاله: شامل فضیلت ثبات قدم بر جادهٔ طلب، بیان فواید غلبات حیرت و در بیان و شرح عجز
باب پنجم: در بیان صفت عاشق که در عالم امکانی به منزلهٔ حقّی است در باطن انسانی (خوارزمی، بی‌تا، ص. ١٦٥–ر)	مشتمل بر سه مقاله: در بیان فواید شوق و منافع شعف، در فضیلت درد و نیاز و در بیان فنا که نهایت مدارج ارتقا و واسطهٔ بقای سرمدی.

شیوهٔ خوارزمی در *کنوز الحقایق* به روش ابوشکور بلخی در مثنوی تعلیمی *آفرین‌نامه* و سنایی و عطّار در مثنوی‌ها و مولانا جلال‌الدّین محمّد است؛ یعنی مطالب حکمی، اجتماعی، عرفانی و اخلاقی را در قالب حکایت بیان کرده است. این کتاب در زمرهٔ آثاری است که از لحاظ مضمون شبیه به *مثنوی مولوی* است و در مقدّمهٔ کتاب، خود مولّف به این امر اذعان دارد (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰–پ).

گرچه برخی از معاصران این منظومه را شرح مثنوی جلال الدّین محمد دانسته‌اند، از گذشته، *کنوز الحقایق* به شرح *مثنوی* شهرت نداشته است و گروهی دیگر از محقّقان نیز *کنوز الحقایق* را شرح مثنوی ندانسته‌اند. این جستار با دلیل، بیان خواهد کرد که *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی* نیست و اثر مستقلی است.

زندگی تاج‌الدّین حسین خوارزمی

کمال‌الدّین یا تاج‌الدّین حسین‌بن‌حسن خوارزمی از شاعران و نویسندگان قرن نهم و از صوفیان سلسلهٔ کبرویه است. شرح حال او با زندگی‌نامهٔ «کمال‌الدّین حسین کاشفی سبزواری، کمال‌الدّین عبدالرزّاق کاشانی و بیش از همه با کمال‌الدّین خوارزمی کُبروی، فرزند شهاب‌الدّین (متوفّی ۱۸ شعبان ۹۵۸ق) که او نیز هم شاعر و هم اهل تألیف بوده، درآمیخته است» (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۰). خوارزمی مستغرق در مسائل عرفانی شد. در عهد شاهرخ به هرات فراخوانده شد. با برخی امیران مثل غیاث‌الدّین ملک‌شاه حاکم خوارزم و جانشین او ابراهیم‌سلطان مناسباتی داشت. «در

واپسین سال‌های عمر از مصاحبت با حاکمان و صاحب‌منصبان دست کشید و چندی معتکف مشهد حضرت رضا(ع) شد» (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۱). برخی از مهم‌ترین آثار مسلّم خوارزمی عبارت‌اند از:

۱.*جواهر الاسرار و زواهر الانوار*؛ ۲. *ینبوع الاسرار فی نصایح الابرار*؛ ۳. ***مقصد الاقصی فی ترجمة المستقصی***؛ ٤. *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* ؛ ٥. *نصیحت‌نامهٔ شاهی*؛ ٦. *شرح قصیدهٔ بُردهٔ بوصیری*؛ ۷. *تحفة الابرار فی افضل الاذکار* (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۱-۹۲).

۱-۱.پیشینهٔ پژوهش

منظومهٔ *کنوز الحقایق* خوارزمی تا کنون تصحیح و منتشر نشده است؛ به همین سبب جز یک مقاله (ساکت، ۱۳۹٤، ص. ۳٤۹) نوشتهٔ مستقلی در باب این مثنوی وجود ندارد. گرچه گاهی در برخی متون تاریخ ادبیات، آثار مربوط به شروح مثنوی و خوارزمی و مانند آن در حد یکی دو جمله دربارهٔ این کتاب سخنی گفته شده است. نک. همین متن ← کنوز الحقایق شرح مثنوی یا کتابی در بیان نکات عرفانی و حکمی.

۲-۱- **شیوهٔ کار**: پس از تصحیح تک *نسخهٔ کنوز الحقایق*، نسخهٔ کتابخانهٔ طوبقابوسرای ترکیه به شمارهٔ ۱٤٦٥، این جستار با تکیه بر کتاب *کنوز الحقایق* مرقوم شد.

۲- بحث اصلی

۱-۲. اهمّیّت تصحیح این اثر و لزوم احیای آن

در منظومهٔ *کنوز الحقایق* گاهی به مطالبی بر می‌خوریم که گره‌های ذهنی و فکری و مشکلات ادبی ما را با دیگر متون باز می‌کند؛ از این نظر با ارائهٔ متن اصیل از *کنوز الحقایق* برای احیای این نوع از مواریث فرهنگی و معرّفی آنها می‌توان گام‌هایی برای شناخت حلقه‌های مفقود تاریخ ادبیات فارسی برداشت. همچنین، ارائهٔ متنی منقّح از نسخهٔ *کنوز الحقایق* که از میراث ادبی و عرفانی - حکمی قرن نهم هجری است، گامی برای شناخت روشن‌تر دیدگاههای عرفانی و حکمی عارفان و حکیمان این دوره خواهد بود.

۲- ۲. دلیل سرایش مثنوی کنوز الحقایق

خوارزمی پس از خطبه از دلیل سرودن کتاب سخن به میان می‌آورد. او این‌گونه می‌گوید که در سفری که برایش پیش آمد به شهری به نام حاجی‌ترخان - که از بلاد قفقاز است - می‌رسد و در آنجا رحل اقامت می‌افکند و جز با چند نفر با کسی دیگر همنشینی و آشنایی ندارد:

ز اوطان مألوفهٔ خویشتن — چو دست سفر یافت دامان من
ز روی ضرورت من مبتلا — جدا گشته از صحبت اصفیا

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ١٤-پ)

هم‌نشینان خوارزمی اهل فضل و کرم و حکمت‌اند:

سلاطین اقلیم لطف و شِیم — اساطین بنیان فضل و حکم
غریقان تیّار احسان حق — حریفان انوار عرفان حق
ینابیع حکمت دل و جانشان — مصابیح ملّت ز برهانشان

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ١٤-ر)

تا اینکه اهالی شهر حاجی‌ترخان که از نحله‌های مختلف فکری بودند، نزد وی می‌آیند و از او درخواست کتابی جامع در بیان معانی و لطایف عرفانی می‌کنند و خوارزمی با توجّه به اینکه همه این نکات را مولانا در کتاب *مثنوی* بیان کرده است، از تألیف کتاب استنکاف می‌کند:

من از هر حقیقت که گویم سخُن — در افشای و اعلان سرّ لدن
یکی قطره از بحر زخّار اوست — یکی پرتو از نور انوار اوست
به جای سخن گر کنم جان نثار — شوم پیش گفتار او شرمسار

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۸–پ)

امّا آنها دست‌بردار نبودند:

ز من جسته هر یک به لفظی فصیح — ز معنیّ مغلق بیان صریح
به من گفت کاین گفته آور به جمع — شبستان ما را بده نور شمع
بگفتم چه حاجت بود ماهتاب — در آنجا که طالع شود آفتاب
چو خور پردهٔ تیرگی بردرد — کسی کرم شبتاب را ننگرد

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷–پ)

مردم با تأیید سخنان خوارزمی این‌گونه دلیل می‌آورند که معانی و نکات کتاب *مثنوی* شایستهٔ فهم هر شخصی نیست؛ بنابراین، با اصرار از خوارزمی، درخواست تألیف کتابی را بر وجه *مثنوی* می‌کنند:

بگفتند یاران بلی آن کتاب — کتابی‌ست بس نادر و مستطاب
درو مندرج اصل کلّ علوم — مبوّب درو فصل کلّ علوم ...
کتابی به غایت خوش و بافرست — ولیکن ز افهام ما برترست ...
بدین عقل قاصر چه دانیم ازو — اگرچه دفاتر بخوانیم ازو
چو نسبت نداریم با آن کتاب — نگردیم از اسرار او کامیاب
چو جنسیّتی نیست ما را بدان — نخواهیم ازو یافتن یک نشان
که هر جنس را جنس او جاذب است — مطالب کند هر که او طالب است

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۸–ر)

خوارزمی با وجود آن، نیازی به نوشتن کتاب خود نمی‌بیند؛ ولی ناچار این خواستهٔ آنان مبنی بر تألیف کتابی به شیوهٔ *مثنوی* و نه در شرح آن را می‌پذیرد و مثنوی‌ای در معانی حکمی و اخلاقی می‌سراید. درضمن، خوارزمی از جلال‌الدّین محمّد و مثنوی وی به بزرگی و عظمت یاد می‌کند. او از جلال‌الدّین محمّد با عبارات «آفتاب، سر شهسواران میدان دین، سزاوار شاهی اهل یقین، شهان دو گیتی غلام درش، جهان بزرگی و جاه و جلال، بحر زخّار و کسی که هر نکته‌ای از او صد کتاب است» یاد می‌کند و کتاب *مثنوی* را «حبل‌المتین، کتاب حکیم مبین، کتاب بخشندهٔ سرّ یقین و باب نور دین» معرّفی می‌کند:

سر شهسواران میدان دین — سزاوار شاهی اهل یقین
شهنشاه ارباب شوق و نیاز — دلش مخزن گنج اسرار راز
شهان دو گیتی غلام درش — ستاده پی خدمت اندر برش
جهانی گدا گشته در راه او — سپهر برین خاک درگاه او

...من آنچه بیان می‌کنم صبح و شام — ز اسرار ارباب حال و مقام
ز گفتار آن سرور اولیاست — ز اسرار آن رهبر اصفیاست
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷–ر و ۱۸–پ)

۲– ۳. معرّفی کتاب کنوز الحقایق

خوارزمی کتاب *کنوز الحقایق* را در پنج باب سروده و در هر باب مناسب مطلب حکایاتی آورده است. این مثنوی در بحر متقارب و دارای ۵۲۹۵ بیت است و در سال ۸۱۸ (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۱۰–ر) سروده شده است. مضمون اصلی منظومه بیان نکات اخلاقی و عرفانی با استفاده از حکایات و تمثیلات است. آن‌گونه که سبک و نوع بیان خوارزمی است و در دیگر آثارش نیز نمایان است استفاده از سجع و ترصیع و موازنه در این منظومه به چشم می‌خورد. او در کتاب *کنوز الحقایق* به شیوهٔ خود و با استفاده از صنایع بدیعی و توصیفات زیبا به بیان مطالب عرفانی پرداخته است.

۱–۳–۲– توصیفات زیبا در کنوز الحقایق

در این کتاب گاهی به توصیفات زیبا از پدیده‌های طبیعی برمی‌خوریم. از جمله در توصیف آمدن روز، تصاویر و تشبیهات زیبایی ذکر کرده است. در ابیات ذیل آسمان به مجمری تشبیه شده و زغال‌های سرخ درون آن هم مانند ستاره‌های آن هستند:

چو شد غرّهٔ روز هفتم پدید — به مهر درون صبح صادق دمید
همانا که در مجمر آسمان — که هست اندرو اخگر اختران
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۲۲–ر)

در ابیات بعد، شب به عود تشبیه شده که با وزش نسیم صبحگاهی رو به اتمام است. در ادامه و در تشبیهی زیبا، شب به صرّافی تشبیه می‌شود که با دیدن صدف زرّین خورشید، بساط دکّان خود را جمع می‌کند:

نسیم سحر عود شب را بسوخت — وزآن شعله آفاق را برفروخت
وزین عود و مجمر که دارد نسیم — مشام جهان گشت عنبرشمیم
ز یک جوشش بحر سیمین‌خضاب — برآمد چو زرّین‌صدف آفتاب
چو صرّاف شب آن صدف را بدید — ز تشویر آن رخت دکّان بچید
لآلی ناسفتهٔ شاهوار — که هندوی شب داشت اندر کنار
ز تشویر خوبی زرّین‌صدف — بینداخت آن‌جمله یکسر ز کف
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۲۲–ر)

در ابیات بعد هم سپاه شب را در سیاهی به لشکر زنگبار تشبیه می‌کند که از شاه ختن فرار می‌کند و خورشید که به پادشاهی تشبیه شده است، از مشرق، علم‌های زربافت خود را برمی‌افرازد و شاه زنگبار شب، از ترس بالاآمدن علم‌های زربافت، پرچم سیاه خود را در زمین نصب می‌کند:

سیم روز چون لشکر زنگبار — ز شاه ختن جست راه فرار
شهنشاه خاور ز مشرق بتاخت — علمهای زربفت را برفراخت
شه زنگبار از سر ترس این — سیه‌پرچم خویش زد بر زمین
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۹۱–ر)

در جایی شاعر ما را به یاد توصیف طبیعت چون فرّخی و منوچهری می‌اندازد. او در ابتدای داستان سلطان محمود می‌سراید:

شنیدم که محمود شاه جهان — که بود از نهیبش اعادی جهان
به وقت بهار از پی صید و گشت — به هر سال گشتی در اطراف دشت
در آن دم که طبّاخ خوان جهان — به مطبخ کشد برّهٔ آسمان
رسد شاخ گردون به کاخ حمل — نهد دزد دی رخت خود بر جمل
ز باد صبا خاک روی زمین — مثالی شود از بهشت برین
... بلابل ثناخوان گُل در چمن — ز مل بلبله بر سپهر انجمن
گریبان غنچه ز باد صبا — به صد جا دریده چو اهل هوا
... بهارست و وقت گل و جام می — من و زهد و ناموس و پرهیز کی؟
مرا عشق او چون بر آتش نشاند — حکایات محمود ناگفته ماند ...

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ٥١-ر)

۲- ۳- ۲- غزل مثنوی در کنوز الحقایق

شاعر در دو جا از منظومه، شعر را از مثنوی به غزل تغییر داده و غزل - مثنوی سروده است. او که از مقلّدان مولاناست، در این هنجارگریزی نیز از او پیروی کرده است. مولانا «گاه غزل را قطعه‌گونه و یا مثنوی‌گون می‌سراید و کلمات مکرّر ردیف گونه را در صدر یا حشو یا عروض یا ابتدای ابیات غزل می‌نشاند و نغمه پرداز می‌کند» (رادمنش، ۱۳۹۰، ص. ٥١).

ز گفتار سلطان اربابِ دل — همی خواندم این پارسی متّصل
که از سر چو گیرم بود سرور او — چو من دل بجویم بود دلبر او
چو من صلح جویم شفیع او بود — چو در جنگ آیم بود خنجر او
چو در مجلس آیم شرابست و نُقل — چو در گلشن آیم بود عبهر او
چو در کان روم او عقیق است و لعل — چو در بحر آیم بود گوهر او
چو در زمزم آیم به وقت نشاط — بود ساقی و باده و ساغر او
چو بیدار باشم بود هوشم او — چو خوابم بیاید به‌خواب‌اندر او
تو هر صورتی که مصوّر کنی — چو نقّاش و خامه بود بر سر او
تو چندان‌که برتر نظر می‌کنی — ازان برتر تو بود برتر او
برو ترک گفتار و دفتر بگوی — که آن به که باشد تو را دفتر او
چو در کوی عشقش بگیری وطن — که باشد که ناید تو را چاکر او

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷۸-پ)

و در جای دیگر هم ابیات به جای مثنوی شکل غزل گرفته است:

دلم را به داغ جفا سوختی — مرا مانده دل را چرا سوختی
دل و جان به هم در تو پیوسته‌اند — چرا هر یکی را جدا سوختی
که را سوخت عشقت که آنم نسوخت — مرا سوختی هر که را سوختی

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷۸-پ)

۳-۳-۲- برخی از بهره‌های ادبی و لغوی کتاب کنوز الحقایق (کاربردهای ویژه)

«ناسزا» به معنای «ناسزاوار و ناشایست»:

از ایـــن بیشـــم امکـــان گفتـــار نیســـت　　کـــه هـــر ناســـزا مـــرد اســـرار نیســـت
(بیت ٢٤)

بگفتـــــا برانیـــــد کـــــاین ناســـــزا　　نـــــدارد ســـــزاواری قـــــرب مـــــا
(بیت ١٤٠٦)

آوردن صورت قدیمی کلمات با الف در ابتدای آنها:

بـــــه انـــــدازهٔ همّـــــت خویشـــــتن　　بـــود صـــید و اشـــکار هـــر صـــیدزن
(بیت ۱۹۱۳)

گزیـــــده سرانگشـــــت آن شـــــهریار　　ز اشـــــکاف دیـــــوار شـــــد آشـــــکار
(بیت ۲۰۳۲)

چـــو شـــب انـــدر آمـــد ازان بســـتگی　　در ایشـــان پدیـــد آمـــد اشکســـتگی
(بیت ۲۳۳۳)

در متن گاه کلماتی آمده‌اند که باید به شکل دیگری تلفّظ شود تا وزن شعر دچار اشکال نشود؛ برای مثال، در بیت زیر به کلمات «پیغامبری» و «بدنام» اگر به صورت معمولی تلفّظ و خوانده شود، وزن شعر با اشکال مواجه می‌شود:

تـــــویی وارث علـــــم پیغـــــامبری　　تـــو را در جهـــان می‌رســـد ســـروری
(بیت ٢٠٦٧)

که به‌صورت «پیغُمبَری» تلفّظ می‌شود:

بـــه بلعـــم نگـــر تـــا بـــدان علـــم و فـــن　　در آخـــر چـــه بـــدنام شـــد آن ممـــتحن
(بیت ۲۰۷۸)

در مصراع دوم بیت قبل کلمهٔ «بدنام» به صورت «بدنوم» تلفّظ می‌شود. و این‌گونه در شعر عطّار هم سابقه دارد و دکتر شفیعی کدکنی در مقدّمهٔ *منطق‌الطّیر* عطّار به آن اشاره کرده‌اند.

صورت‌ها و اشکال دیگری از کلمات در این کتاب وجود دارد که نمی‌توان آنها را غلط املایی محسوب کرد؛ بلکه گونه‌ای تلفّظ گویشی است؛ برای نمونه، به کلمات «بردوبـار»، «داروالشّـفا»، «گردوبـاد»، تلفظـی از کلمـات «بردبار»، «دارالشّفا» و «گردباد» است:

وگـــر نیســـتی جـــور و بیـــداد یـــار　　نبـــودی دل عاشـــقان بردوبـــار
(بیت ٤٥٨٥)

چـــو درد دل او بـــه غایـــت رســـید　　ز داروالشـــفا صـــد عنایـــت رســـید
(بیت ٢٤٧٦)

گهـــی گـــرد خـــود گشـــته در گردوبـــاد　　وزان گـــردش خـــویش رقصـــان و شـــاد
(بیت ٤٢٤٢)

در ذیل نیز تلفظ دیگری از کلمات «بپیچند» و «ببیند» آمده است:

چگونـــه ز فرمـــان او اهـــل علـــم　　بوپیچنـــد ســـر در ره جنـــگ و ســـلم
(بیت ٢٥٤٢)

که از ما چه دون‌همّتی دیده‌ای — که از کار ما سر بوپیچیده‌ای (بیت ۳۰۹٤)

عدو چون بوبیند بران جوشنش — کند بی‌شکی قصد در کشتنش (بیت ۲۷٤۲)

٤-۲- کنوز الحقایق شرح مثنوی یا کتابی در بیان نکات عرفانی و حکمی

منابع نزدیک به خوارزمی و معاصر وی از *کنوز الحقایق* به‌عنوان شرح *مثنوی* یادی نکرده‌اند و آن را شرح *مثنوی* نشمرده‌اند. تذکره‌های بعد از او از قبیل *مجالس‌النّفائس*: (نک. نوایی، ١٣٦٣، ص. ١٧٨) و نیز (نوایی، ١٤٠٠، ص. ١٢٠)، *تذکرهٔ هفت اقلیم*: (نک. رازی، ١٣٧٨، ص. ٣٣٠)، *حبیب‌السّیر*: (نک. خواندمیر، ١٣٦٢، ص. ٩)، *الذّریعه الی تصانیف الشّیعه*: (نک. آقابزرگ تهرانی، ١٤٠٣ق، ص. ٩١٨) و *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی*: (نک. مشار، ١٣٥١، ص. ١٦١١) نشان می‌دهد هیچ‌کدام از آنها *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* نخوانده‌اند؛ اما معاصران نظرات متفاوتی دارند و بیشتر *کنوز الحقایق* را شرح مثنوی شمرده‌اند جز مرحوم دکتر ذبیح‌الله صفا (صفا، ١٣٦٤، ج. ٤٩٢/٤). نظر معاصران دربارهٔ *کنوز الحقایق* به سه دسته تقسیم می‌شود:

الف- کسانی که کنوز الحقایق را شرح مثنوی شمرده‌اند:

تعبیرکردن از *کنوز الحقایق* به شرح *مثنوی* با سعید نفیسی شروع می‌شود. سعید نفیسی در حدود سال ١٣٤٤ خورشیدی در کتاب *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی* در شرح حال خوارزمی آورده است: «و دیگر از مولّفات اوست دو شرح *مثنوی مولوی* که یکی را به نام *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* و دیگری را به نام *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* نوشته» (نفیسی، ١٣٤٤، ص. ٢٤٣) به تبع وی دیگران تصوّر کرده‌اند که کتاب *کنوز الحقایق* شرح منظوم *مثنوی* است. البته این سهو مرحوم نفیسی چیز تازه‌ای نیست. او دربارهٔ کتاب *روضة المحبّین* ابن‌عماد خراسانی شیرازی نیز چنین اشتباهی را مرتکب شده است. سعید نفیسی در سال ١٣١٤ خورشیدی مثنوی *دهنامهٔ* ابن عماد را با نام *روضةالمحبّین* چاپ کرد؛ امّا بعدها در کتاب *نظم و نثر فارسی روضة المحبّین* و *دهنامه* را دو کتاب مستقل از هم دانست (نک. خراسانی، ٢٠١٨م، ص. ١٦)

مرحوم بدیع‌الزّمان فروزانفر نیز در شرح آمده بر *مثنوی شریف* نوشته‌اند: «وی [خوارزمی] نخست بر *مثنوی* شرحی منظوم به بحر متقارب سروده و آن را *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* نامیده» (فروزانفر، ١٣٤٦، ج. ١١/١). پس از آن مهدی درخشان در حدود سال ١٣٦٠ در مقدّمهٔ کتاب *ینبوع الاسرار فی نصائح‌الابرار*، *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* خوانده‌اند. وی در مقدّمهٔ *ینبوع الاسرار فی نصائح الابرار* نوشته است:

«دیگر از آثار کمال‌الدّین حسین خوارزمی منظومهٔ *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* است و آن کتابی است به بحر متقارب در بیان اسرار عرفان و ذکر نکته‌ها و دقایق آن و سیر و عبور از درجات نفس و قلب و روح خفی و چنانکه از مندرجات کتاب *جواهر الاسرار* بر می‌آید، مؤلّف این اثر را در شرح *مثنوی* شریف و حلّ بعضی مشکلات آن سروده و حقایق عرفان را با معانی لطیف و ایراد امثال و حکایاتی ظریف، کسوت نظم پوشانیده است» (خوارزمی، ١٣٦٠، ص. ٣٧).

احتمالاً درخشان با استناد به همان بخش از کتاب سعید نفیسی، از *کنوز الحقایق* به تفسیر و شرح *مثنوی* تعبیر کرده‌اند. استعلامی هم در شرح *مثنوی* خود نوشته‌اند: «حسین خوارزمی شرحی بر *مثنوی* را آغاز کرد به نام

جواهر الاسرار و زواهر الانوار؛ امّا فقط توانست شرح سه دفتر *مثنوی* را بنویسد. خوارزمی شرح *منظومی* هم بر *مثنوی* نوشته است به نام *کنوز الحقایق* که در *جواهر الاسرار* ابیاتی از آن آورده» (مولانا، ۱۳۶۰، ص. ۸۲).

نصراللّه پورجوادی نیز در مقاله‌ای با عنوان «مقدّمهٔ کمال‌الدّین خوارزمی بر شرح مثنوی»، *کنوز الحقایق* را شرح منظوم *مثنوی* خوانده‌اند (پورجوادی، ۱۳۶۲، ص. ۵۱). بعد از ایشان نجیب مایل هروی در سال ۱۳٦٤ در مقدّمه‌ای که بر شرح *فصوص الحکم* خوارزمی نوشته، از *کنوز الحقایق* به شرح منظوم *مثنوی* تعبیر کرده‌اند (خوارزمی، ۱۳٦٤، ص. ١٦). عبدالحسین زرّین‌کوب هم در همان سال‌ها در کتاب *سرّ نی*، تلویحاً *کنوز الحقایق* را شرح منظوم *مثنوی* خواندند (زرّین‌کوب، ۱۳۸٦، ص. ۷٦۷). محمّدجواد شریعت نیز در سال ۱۳۸٤ در مقدّمهٔ کتاب *جواهر الاسرار*، از *کنوز الحقایق* به «شرحی منظوم به بحر متقارب بر مثنوی» یاد کرده‌اند (خوارزمی، ۱۳۸٤، ص. ۱۳). بعد از وی یوسف بیگ‌باباپور هم در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی به شروح کهن مثنوی معنوی» از *کنوز الحقایق* به تبع دیگران به شرح *مثنوی* یاد کرده‌اند (بیگ باباپور، ۱۳۷۸، ص. ۳٦٦)؛ وی در آن مقاله اظهار می‌کند که از این اثر جز بخش‌هایی بر جای نمانده است (بیگ باباپور، ۱۳۷۸، ص. ۳٦٦). رضا شجری در کتاب *معرّفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی*، از *کنوز الحقایق* به اوّلین شرح منظوم *مثنوی* تعبیر کرده و نوشته‌اند «از *کنوز الحقایق* جز بخشی به جای نمانده است و شارح بعضی از ابیات آن را نیز در شرح منثور خود *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* آورده است» (شجری، ۱۳۸٦، ص. ۵۵).در جلد پنجم *دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی* نیز ذیل مدخل «*کنوز الحقایق*» به تأسّی از دیگر معاصران، *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* شمرده‌اند (ساکت، ۱۳۹٤، ج. ۳٤۹/۵).

ب- نظرات بینابین

برخی از محقّقان معاصر نظر بینابینی دربارهٔ این اثر داشتند و آن را نه قطعاً شرح مثنوی و نه صرفاً اثری مستقل نامیده‌اند. مینا حفیظی *کنوز الحقایق* را «اثری منظوم در مسائل عرفانی و شرح مثنوی» دانسته‌اند (حفیظی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲). محمود فضیلت و معصومه ظفری دیزجی در مقاله‌ای با نام «***تأمّلی در المقصد الاقصی فی ترجمة المستقصی***» آنجا که به *کنوز الحقایق* اشاره می‌کنند، می‌نویسند: «با مشاهدهٔ نسخهٔ خطّی آن معلوم شد که این منظومه شرح برخی از داستان‌های عرفانی *مثنوی معنوی* است و در بیان دقایق عرفانی» (فضیلت و ظفری دیزجی، ۱۳۹۱، ص. ۹٤). آقاحسینی و ذاکری کیش به نقل از مأخذی می‌نویسند: «کمال‌الدّین حسین خوارزمی دو شرح به نظم و نثر دارد؛ شرح منثور او *جواهر الاسرار* نام دارد و فقط سه دفتر را شامل می‌شود» (آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۱۲). سکوت آقاحسینی و ذاکری کیش به نظر می‌رسد حاکی از آن باشد که آن دو، *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* نمی‌دانند. آنها برخلاف نقد و توضیحاتی که در بیان هر کدام از شروح *مثنوی* می‌آورند، از هر گونه توضیحی دربارهٔ *کنوز الحقایق* خودداری می‌کنند (رک: آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۱۲) و مثل دیگر شروح مثنوی، به شرح و توضیحی دربارهٔ *کنوز الحقایق* نپرداخته‌اند (آقاحسینی و ذاکری کیش، ۱۳۹۲، ص. ۳۱-۱).

ج- کنوز الحقایق مثنوی عرفانی، نه شرح مثنوی

دکتر ذبیح‌اللّه صفا به‌درستی در کتاب *تاریخ ادبیات در ایران* نوشته‌اند که خوارزمی «یک مثنوی عرفانی به نام *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* داشته که در *جواهر الاسرار* به بعضی از ابیات آن استشهاد کرده و گفته است که مثنوی‌ای در مسائل عرفانیست» (صفا، ۱۳٦٤، ج. ٤۹۲/٤). از این عبارات بر می‌آید که ذبیح‌اللّه صفا برخلاف

مرحوم نفیسی، منظور خوارزمی را در *جواهر الاسرار* به‌درستی فهمیده است؛ آنجا که گفته است: «دیگر آنک اطّلاع اغیار، حکمت احتجاب اسرار تواند بود؛ چنانک در مطاوی *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق*، این معنی کسوت نظم پوشیده است که بینوایی را تمنّای صید مرغی بود ...» (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۹۰۳).

خلاصه، با توجه به متن *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق و نظر صائب و درستِ مرحوم دکتر* ذبیح‌اللّه صفا (صفا، ١٣٦٤، ج. ٤٩٢/٤)، این اثر کتاب مستقلّی است در مباحث عرفانی و اخلاقی، و در زمرهٔ کتاب‌هایی است که به استقبال متونی چون مثنوی‌های سنایی و عطّار و *مثنوی معنوی* رفته است.

اینک مخالفان و موافقان شرح یا عدم شرح *مثنوی* بودن کتاب *کنوز الحقایق* و آنان که نظر بینابین دارند، در جدول برشمرده می‌شود:

کنوز الحقایق شرح مثنوی است	کنوز الحقایق شرح مثنوی نیست و کتاب مستقلّی است
سعید نفیسی(نفیسی، ١٣٤٤، ص. ٢٤٣)	ذبیح اللّه صفا (صفا، ١٣٦٤، ج. ٤٩٢/٤).
بدیع الزّمان فروزانفر (فروزانفر، ١٣٤٦، ج. ١/ ١١)	
مهدی درخشان (خوارزمی، ١٣٦٠، ص. ٣٧)	
محمّد استعلامی (مولانا، ١٣٦٠، ص. ٨٢)	
نصراللّه پورجوادی (پورجوادی، ١٣٦٢، ص. ٥١)	
عبدالحسین زرّین‌کوب (زرّین‌کوب، ١٣٨٦، ص. ٧٦٧)	
نجیب مایل هروی (خوارزمی، ١٣٦٤، ص. ١٦)	
محمّدجواد شریعت (خوارزمی، ١٣٨٤، ص. ١٣)	
یوسف بیگ باباپور (بیگ باباپور، ١٣٧٨، ص. ٣٦٦)	
رضا شجری (شجری، ١٣٨٦، ص. ٥٥)	
دانشنامهٔ زبان و ادب پارسی (ساکت، ١٣٩٤، ج. ٣٤٩/٥)	
نظرات بینابین	
مینا حفیظی (حفیظی، ١٣٨٨، ص. ٩٢)	
فضیلت و دیزجی (فضیلت و ظفری دیزجی، ١٣٩١، ص. ٩٤)	
آقاحسینی و ذاکری کیش (آقاحسینی و ذاکری کیش، ١٣٩٢، ص. ١٢)	

۵-۲- ادلّه‌ای بر عدم شرح مثنوی بودن کنوز الحقایق

هنگام تصحیح نسخهٔ *کنوز الحقایق* و تأمّل و تدبّر در مفهوم و موضوع اثر، دلایل متقنی نشان از آن داشت که کتاب شرح مثنوی نیست. از جمله دلایلی محکمی که حاکی از این حقیقت بود که *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی* نیست و کتابی حکمی، اخلاقی و عرفانی است، بدین شرح است:

۱-۵-۲ خوارزمی خود دربارهٔ *کنوز الحقایق* چنین ادّعایی نداشته و این منظومه را شرح مثنوی نخوانده است. او در کتاب *جواهر الاسرار* می‌نویسد که با کتاب *مثنوی* همدم و دمخور بوده است و در جوانی‌اش هم مردم مشکلات ابیات *مثنوی* مولانا را از او می‌پرسیده‌اند و به قدر بضاعت به آنها پاسخ می‌داده است و برخی از مریدانش در حضور او به مباحثه و خوانش ابیات *مثنوی* می‌پرداخته‌اند و به التماس از او درخواست کرده بودند

تا حاصل آن جلسات و مباحث را به تحریر دربیاورد و کتاب *کنوز الحقایق* که کسوت نظم یافته، حاصل آن جلسات است (نک. خوارزمی، ۱۳۸٤، ص. ۱۷). کتاب *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی* نیست؛ بلکه تحریر و نظم مباحثی است که مریدان در حضور خوارزمی و در جلسات مثنوی‌خوانی در موضوعات عرفانی و اخلاقی طرح می‌کردند و این از محتوای کتاب *کنوز الحقایق* کاملا مشهود است. (نک. خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱۷- ر).

۲-۵-۲جای دیگر به مکاشفه‌ای که برای خواجه ابوالوفا پیش آمده بود و در *جواهر الاسرار* آمده است که او خطاب به خوارزمی به شرح‌کردن *مثنوی* اشارت کرده بود: «معاینه می‌دیدم که به حقیقت حضرت خداوندگار و متصدّی به کشف اسرار تویی؛ معنی معنی مولوی است و صورت صورت حسینی» (نک. خوارزمی، ۱۳۸٤، ص. ۱۹)؛ و پس از آن هم فرمان شاهزاده ابراهیم سلطان به خوارزمی: «کتاب مثنوی حضرت مولوی را که خزاین اسرار معنوی است می‌باید که شرحی نوشته شود» (نک. خوارزمی، ۱۳۸٤، ص. ۲۰). خلاصه، مکاشفهٔ خواجه ابوالوفا و اشارت وی و نیز دستور شاهزاده ابراهیم سلطان مبنی بر شرح *مثنوی* به خوارزمی نشان‌دهندهٔ این است که خوارزمی پیش از نوشتن *جواهر الاسرار* به شرح *مثنوی* نپرداخته است.

۳-۵-۲ جملهٔ ابتدای کتاب؛ در ابتدای نسخه، عبارت «هذا کتاب کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق من مصنّفات افتخارالفصحاء و البلغاء مولانا حسین خوارزمی شارح المثنوی طاب ثراه» آمده است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱- ر). این مویّد آن است که اگر پیشینیان *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* می‌شمردند، از آن یاد می‌کردند؛ همچنان که در آخر عبارت، تعبیر شارح‌المثنوی آمده است، گویای این است که *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* نمی‌دانسته‌اند و گرنه ذکر می‌شد.

٤-۵-۲ نیز از خود خوارزمی و در هیچ‌کدام از آثارش هرگز اشاره و نشانه‌ای دیده نمی‌شود که قبلاً در کتاب *کنوز الحقایق* به شرح *مثنوی* پرداخته است. آن‌گونه که گفته شد این سوء برداشت با مرحوم سعید نفیسی آغاز شده است (رک. نفیسی، ۱۳٤٤، ص. ۲٤) و برخی نیز به پیروی از سخن وی *کنوز الحقایق* را شرح *مثنوی* نامیده‌اند.

-۵-۵-۲ - برخلاف سخن برخی از هم‌عصران ما، عدّه‌ای دیگر هم آن را شرح *مثنوی* ندانسته‌اند. صفا (۱۳٦٤، ج. ٤۹۲/٤)؛ حفیظی (۱۳۸۸، ص. ۹۲)؛ فضیلت و ظفری دیزجی (۱۳۹۱، ص. ۹٤) و آقاحسینی و ذاکری کیش (۱۳۹۲، ص. ۱۲) از این جمله‌اند.

با این همه، اگر برای کسی این شائبه پیش آید که *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی مولوی* است، به قولی اجتهاد در برابر نص می‌کند. چون متن *کنوز الحقایق* موجود است و هرکس با مطالعه و تورّق آن بر این موضوع صحّه می‌گذارد که موضوع این کتاب، شرح *مثنوی* نیست. برای اثبات دقیق‌تر این مدّعا به بررسی کتاب *جواهر الاسرار* خوارزمی که شرح مثنوی است، پرداخته می‌شود تا تفاوت نمایان‌تر شود.

۲- ٦ تفاوت روش خوارزمی در جواهر الاسرار با کنوز الحقایق

اینک به بررسی ساختار دو کتاب *کنوز الحقایق* که مثنوی مستقلّی است و *جواهر الاسرار* که شرح *مثنوی* است پرداخته می‌شود و تفاوت‌های این دو بررسی می‌شود:

۱-٦-۲- کتاب جواهر الاسرار و زواهر الانوار : این اثر به نثر و نوشته تاج‌الدّین حسین خوارزمی مقتول ٨٤١ق. است. در این کتاب خوارزمی به شرح سه دفتر *مثنوی معنوی* توفیق یافته است. «این شرح قدیمی‌ترین شرحی است که به دست ما رسیده است» (محمّدی و میرباقری فرد، ١٤٠٣، ص. ٥). *جواهر الاسرار* چند سال بعد از مثنوی *کنوز الحقایق* به رشتهٔ تحریر در آمده است. اینک به بیان ساختار کتاب *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* به ترتیب از جلد اوّل پرداخته می‌شود.

جلد اوّل کتاب شامل یک مقدّمه و ده مقاله است. درواقع خوارزمی در این جلد به شرح مثنوی نپرداخته و به مقدّمه‌چینی پرداخته است. کتاب با عبارت «حمد بی‌حدّ و غایت و ثنای بی عدّ و نهایت حضرت پادشاهی را که در سرادق لم‌یزلی به فردانیّت معروفست و بر سریر لایزالی به وحدانیّت موصوف ...» (خوارزمی، ١٣٨٤، ص. ١) شروع می‌شود و شامل بخش‌های «فی المناجات و رفع الحاجات الی حضرت رفیع الدّرجات، مقدّمه المطالب فی کشف بعض المآرب و فاتحه الابواب فی سبب تألیف الکتاب» است. «وی در مقالهٔ اوّل ضمن ذکر مناقب حضرت علی علیه‌السّلام و ابنای سول خدا صلّی‌اللّه‌علیه‌وآله شرح حال شماری از مشایخ صوفیه را آورده است» (شجری و عربشاهی کاشی، ١٤٠٠، ص. ٨٧).

جلد دوم که شرح دفتر اوّل *مثنوی* است با دیباچه‌ای با عنوان «آغاز شروع در شرح *مثنوی مولوی معنوی* قدّس اللّه تعالی سرّه و أوصَلَ إلینا برّهُ» شروع می‌شود. خوارزمی در آنجا یادآور می‌شود که موضوع *مثنوی معنوی مولوی* «ارشاد جمیع طوایف عباد و تنبیه بر احوال مبدا و معاش و معاد» است (خوارزمی، ١٣٨٤، ص. ٣٤٨)؛ سپس به جایگاه نوع انسان می‌پردازد که پیشوای مقرّبان حضرت پادشاه است و به مصداق حدیث کُنتُ کَنزا مَخفیا فأحبَبتُ أن أُعرَف مقصود از ایجاد آفرینش است. از نظر خوارزمی انسان «خلاصهٔ آفرینش و نور دیدهٔ اهل بینش» است (خوارزمی، ١٣٨٤، ص. ٣٤٨).

خوارزمی با آوردن مقدّمه‌ای که در آن نوع انسان را به سه فرقه تقسیم می‌کند. فرقهٔ اوّل را گروهی می‌داند که لحظه‌ای وطن اصلی و مسکن حقیقی خود را فراموش نکرده‌اند و دمی از یاد بازگشت غافل نشده‌اند و همیشه در طلب وطن حقیقی هستند. فرقهٔ دوم کسانی هستند که خرابهٔ دنیا را وطن اقامت ساخته اند تا موعدی که تا به موطن اصلی باز رسند. فرقهٔ سوم کسانی‌اند که این رباط ویرانه را بر معمورهٔ دیار اصلی برگزیدند و چنان فریفته شدند که به کلّی محبّت وطن اصلی از یادشان رفت (خوارزمی، ١٣٨٤، ص. ٣٤٨)؛. خوارزمی طایفهٔ اوّل را مرشدان کامل از انبیا و اولیا، معرّفی می‌کند. سپس می گوید: طایفهٔ اوّل را به منزلهٔ نای‌اند که نوا در ایشان از نفس رحمانی است که مولانا قبلاً به این موضوع اشاره کرده است؛ آنجا که سروده است:

ما چو نایی و نوا در ما ز توست — ما چو کوهیم و صدا در ما ز توست
ما چو شطرنجیم اندر برد و باخت — برد و مات ما تویی ای خوش‌صفات
ما عدم‌هاییم و هستی‌های ما — تو وجود مطلقی فانی‌نما

(خوارزمی، ١٣٨٤، ج. ٣٥٠/٢)

وی این‌گونه موضوع را به نی و نایی مرتبط می‌کند و بعد به شرح ابیات ابتدایی *مثنوی* و نی‌نامه می‌پردازد که:

بشنو از نی چون حکایت می‌کند — وز جداییها شکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا ببریده‌اند — در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند

سینه خواهم شرحه‌شرحه از فراق تا بگویم شرح درد اشتیاق

(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۳۵۱/۲)

خوارزمی در *جواهر الاسرار* یا شرح ابیات *مثنوی* بر این است که معمولاً پیش از ابیات نقل‌شده از *مثنوی*، شرح و نکته‌ای مرتبط با آن می‌آورد؛ برای مثال، پیش از شرح ابیات بعدی:

عشق خواهد کاین سخن بیرون بود آینه‌ات غمّاز نبود چون بود

آینه‌ات دانی چرا غمّاز نیست؟ زانکه زنگار از رخش ممتاز نیست

(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۳۹۱/۲)

چنین می‌نویسد: «ولیکن چون آئینهٔ مجلّی روی به آفتاب آرد و آفتاب سطوات لوامع بر او گمارد شعاع آئینه غمّاز اشعّهٔ آفتاب شود، چه به حقیقت، ظهور، آفتاب راست؛ آئینه قابلی بیش نیست» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۳۹۱/۲).

او گاهی چند بیت از *مثنوی* می‌آورد و بعد به شرح آن می‌پردازد و گاهی هم تنها یک بیت نقل می‌کند و مشغول توضیح پیرامون آن می‌شود؛ البته در مواردی بعضی از ابیات را نقل نمی‌کند. خوارزمی برای شرح از ابیات عربی، اشعار خودش و شاعران دیگر چون سنایی، خاقانی و اشعاری از *مثنوی معنوی* و *غزلیات شمس* بهره می‌جوید. خوارزمی در بین شرح *مثنوی*، گاهی هم گریزی به اقوال بزرگان عرفان می‌زند؛ برای مثال، می‌فرماید: «تفسیر قول فریدالدّین عطّار قدّس سرّه

تو صاحب‌نفسی ای غافل میان خاک و خون می خور که صاحبدل اگر زهری خورد آن انگبین باشد

(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۵۳۷/۲)

جلد سوم *جواهر الاسرار* شرح دفتر دوم مثنوی است و با همان سبک و روش قبلی به بیان و شرح ابیات مثنوی پرداخته است. منتها در این جلد خوارزمی هر چه جلوتر می‌رود مهارت و استادی بیشتری پیدا می‌کند و خواننده احساس می‌کند که شارح از منابع بیشتری برای شرح *مثنوی* استفاده کرده است (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۸۹۹/۳). در این شرح او از *دیوان کبیر* یا *کلّیات شمس تبریزی* بهرهٔ زیادی برده است. این جلد با مقدّمه‌ای به عربی آغاز می‌شود. این مقدّمه مصنوع و آهنگین است و با عبارت: «الحمدللّه الّذی جعل قلوب العارفین خَزاین جَواهر اسراره و صیّر ارواح العاشقین مَطالع زَواهر انواره ...» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۹۰۱/۳) شروع می‌شود و با اشعاری که خود مولّف سروده است، پایان می‌پذیرد:

گر من سر از نشیمن دنیا برآورم گرد از قمام طارم خضرا برآورم

آتش زنم به خرمن ماه چهارده گر یک نفس ز سرّ سویدا برآورم

(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۱۱۹۸/۳)

در همین مقدّمه، خوارزمی به‌صراحت به کتاب *کنوز الحقایق* سرودهٔ خویش اشاره می‌کند؛ آنجا که دلیل تأخیر مولانا در سرودن دفتر دوم *مثنوی* را بیان می‌کند می‌نویسد «دیگر آنک اطّلاع اغیار، حکمت احتجاب اسرار تواند بود؛ چنانک در مطاوی *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* این معنی کسوت نظم پوشیده است که بینوایی را تمنّای صید مرغی بود ...» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۹۰۳/۳)

خوارزمی تاریخ نوشتن جلد سوم را دوم رمضان سال ۸۳۳ قمری بیان می‌کند: «و ابتدای شروع در شرح این دفتر روز دوم رمضان بود سنهٔ ثلاث و ثلاثین و ثمانمائه، بعد از وقوع فترت و تأخیر بسیار از برای بعضی حکم

مذکوره تا شرح مطابق متن باشد» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۹۰٦/۳). او اذعان می‌کند که آگاهانه مدّتی بسیار در شرح این دفتر تأخیر کرده است تا با روش مولانا در سرودن دفتر دوم *مثنوی* مطابقت داشته باشد. تاج‌الدّین در شرح ابیات، گاه خود به توضیح چندسطری دربارهٔ موضوع می‌پردازد؛ برای نمونه، در داستان «اندرزکردن صوفی خادم را در تیمارداشت بهیمه و لاحول گفتن خادم»، ابتدا خود به توضیح داستان می‌پردازد که «صوفی‌ای طواف اطراف آفاق می‌کرد و از گلشن مجالس ارباب قلوب بوی غیب الغیوب استنشاق می‌نمود. روزی در خانقاهی نزول کرد ...».

چون که شکر گام کرد و ره برید — لاجرم زان گام در کامی رسید
رفتن یک منزلی بر بوی ناف — بهتر از صد منزل گام و طواف
(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۹۲۷/۳)

و بعد می‌گوید «آری مشامی بی‌زکام می‌باید که بوی دلارام از ناف سینهٔ کرام تواند شمید. چنان اهل عرفان جنان و روضهٔ مفتحهٔ الابواب رضوان است» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۹۲۷/۳).

جلد چهارم نیز که شرح دفتر سوم و آخرین جلد کتاب است، با مقدّمه‌ای به فارسی شروع می‌شود: «حمدی چون قدرت قاهرهٔ الهی بی‌حدّ و قیاس و ثنایی چون حکمت باهرهٔ حضرت پادشاهی محکمهٔ الاساس» (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۱۲۷۷/٤)؛ و خوارزمی از قول مولانا نقل می‌کند که واسطهٔ اعتلا به اعلی مدارج سعادات و کرامات حکمت است و خود به بیان انواع حکمت می‌پردازد و مطلب را با مقدّمه‌ای طولانی در شرح معنی حکمت و تنبیه بر بعضی اقسام آن شروع می‌کند. درواقع او در این مقدّمه به شرح مقدّمهٔ عربی دفتر سوم پرداخته است. او در این دفتر به سبک دفاتر پیشین به‌ویژه دفتر دوم، به شرح ابیات *مثنوی* می‌پردازد و در پایان هم با غزلی که مناجات‌گونه‌ای است کتاب را پایان می‌دهد.

بزرگوار خدایا به سوز سینهٔ آنها — که علم و حکمت تو راه یافت در ایشان
...به خون پاک شهیدان عشق بیدل و دستت — که هیچ دیده ندیدست دست قابل ایشان
به آل امثلهٔ بی‌مثال آل عبایت — که شد دلیل بزرگان دین دلایل ایشان
ولی چو کشتی تن بشکند ز موج حوادث — رسان تو تختهٔ جان مرا به ساحل ایشان
(خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۱۷۸۱/٤)

۲-۷ تفاوت‌های جواهر الاسرار و کنوز الحقایق

جواهر الاسرار «قدیمی‌ترین شرح *مثنوی* است که به دست ما رسیده است» (محمّدی و میرباقری فرد، ۱٤۰۳، ص. ۵). تأثیر اندیشه‌های عارفان و شاعران بزرگ فارسی و عربی بر جواهر الاسرار مشاهده می‌شود (شجری و عربشاهی کاشی، ۱٤۰۰، ص. ۸۵)؛ اکنون به بیان تفاوت‌های *جواهر الاسرار* و *کنوز الحقایق* پرداخته می‌شود:

۲-۷-۱ سرودن *کنوز الحقایق* بنا بر نصّ کتاب در سال ۸۱۸ هجری قمری پایان یافته است؛ یعنی حدود دو دهه پیش از نوشتن *جواهر الاسرار* و در *جواهر الاسرار* به برخی از ابیات آن استشهاد شده است؛ از جمله:

چو نامی طلب کرد بهر کتاب — ز غیبش به گوش دل آمد خطاب
که نامش کنوز الحقایق بنه — خبر از رموز الدّقایق بده
به هشتصد درو هژدهم شد به کام — کتاب کنوز الحقایق تمام
(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۱۰-ر)

۲-۷-۲ خوارزمی در *جواهر الاسرار* به‌صراحت از *کنوز الحقایق* نام می‌برد و چنانکه پیش از این گفته شد این موضوع باعث درک نادرست برخی شده است. درواقع ***جواهر الاسرار*** از *کنوز الحقایق* نوشته شده است.

۲-۷-۳ *جواهر الاسرار* به نثر است و در لابه‌لای متن، اشعاری به عربی و فارسی برای شرح آمده است؛ ولی *کنوز الحقایق* به نظم.

۲-۷-٤ موضوع *جواهر الاسرار* شرح *مثنوی* است و خوارزمی به‌صراحت به آن اشاره کرده است (خوارزمی، ۱۳۸٤، ج. ۱۸/۱)؛ ولی موضوع *کنوز الحقایق* عرفان و بیان نکات عرفانی و اخلاقی در قالب حکایت؛ خوارزمی *کنوز الحقایق* را به پایان برده است؛ در حالی که *جواهر الاسرار* ناتمام ماند و به شرح سه دفتر *مثنوی* توفیق یافت و مرگ او اجازهٔ شرح دفترهای دیگر را نداد. روش خوارزمی در *جواهر الاسرار* بر این است که ابتدای هر جلد مقدّماتی مربوط به موضوع بیان می‌کند و سپس به تبیین و شرح *مثنوی* می‌پردازد؛ البتّه او در این کتاب در بعضی جاها از کنار ابیات بحث‌برانگیز عبور کرده است (محمّدی و میرباقری فرد، ۱٤۰۳، ص. ۵).

۲-۷-۵ *جواهر الاسرار* در چهار مجلّد تدوین شده است؛ ولی *کنوز الحقایق* در یک مجلّد و پنج باب و هر باب در سه مقاله. در آغاز کتاب *کنوز الحقایق* شاعر نوشته که این کتاب بر پنج باب مدوّن شده است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۰-پ).

۲-۸ معرّفی نسخه

تنها نسخهٔ موجود از کنوز الحقایق، نسخهٔ کتابخانهٔ طوبقابوسرای ترکیه به شمارهٔ ۱٤٦۵ است. جلد نسخه از جنس چرم قهوه‌ای‌رنگ و کاغذ آن به رنگ نخودی است. این نسخه در هر صفحه سیزده سطر دارد؛ نسخه شماره‌گذاری دارد و در بالای هر صفحه، شمارهٔ صفحه نوشته شده است. در ابتدای آن عبارت «هذا کتاب کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق من مصنّفات افتخارالفصحا و البلغا مولانا حسین خوارزمی شارح المثنوی طاب ثراه» آمده است (خوارزمی، بی‌تا، ص. ۱-ر). نسخه به خطّ نسخ خوش‌خط و تاریخ کتابت آن «حدود سدهٔ نهم» هجری قمری است (ساکت، ۱۳۹٤، ج. ٤۳۹/۵) خوشبختانه این نسخه کامل، امّا بدون تاریخ کتابت و نام کاتب است. در ابیات آخر مثنوی هم نام آن و هم سال اتمام سرایش ذکر شده است (تصویر بعد).

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲–پ، ر)

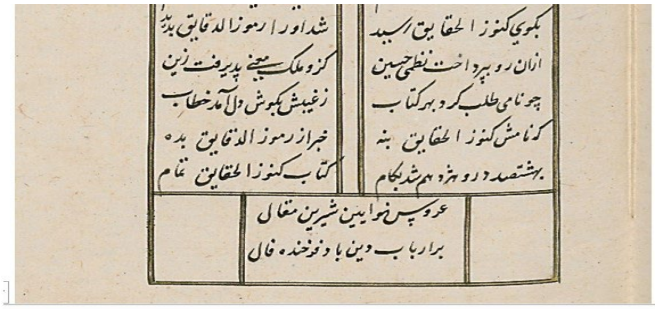

(خوارزمی، بی‌تا، ص. ۲۱۰–ر)

۳- نتیجه‌گیری

کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق از آثار مسلّم تاج‌الدّین (کمال‌الدّین) حسین بن حسن خوارزمی (۸۴۱–۷۷۰ق) است که برخی آن را شرح *مثنوی* خوانده‌اند. در این جستار، مستدل بیان شده است که *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی* نیست و مثنوی‌ای عرفانی، حکمی و اخلاقی است که به تأسی از مثنوی‌های مشهور تعلیمی فارسی چون مثنوی‌های سنایی و عطار و مثنوی معنوی سروده شده است. این منظومه در بحر متقارب و در ۵۲۹۵ بیت است. شاعر در آن از آرایه‌هایی چون سجع، موازنه و انواع جناس استفاده کرده است. در دو جای کتاب، خوارزمی قالب را از مثنوی به غزل تغییر داده که درخور توجّه است. همچنین در این اثر مضامین اخلاقی و عرفانی با بیان حکایت‌های شیرین برای رشد و تربیت مخاطبان و مریدان شاعر بیان شده است.

کتاب *کنوز الحقایق* برای نخستین‌بار و براساس تنها نسخهٔ موجود از آن به شمارهٔ ۱۴۶۵ موجود در کتابخانهٔ طوبقابوسرای ترکیه تصحیح شد. ضمن تصحیح و معرّفی اثر، بازشناختی از مثنوی *کنوز الحقایق* ارائه شده است. این منظومه شامل پنج باب، پانزده مقاله و چهل‌وهفت حکایت است. حکایت‌ها مضامین کتاب را دلپذیرتر کرده است. *کنوز الحقایق* در زمرهٔ آثاری است که از لحاظ مضمون شبیه به حکایت‌ها و آثار اخلاقی و عرفانی سنایی و عطّار و مولانا است و در مقدّمهٔ کتاب، خود مؤلّف به این نکته یادآور شده است.

برخی از معاصران از *کنوز الحقایق* به شرح مثنوی تعبیر کرده‌اند. منشأ تعبیر به شرح مثنوی از این کتاب به سعید نفیسی بر می‌گردد. او نخستین‌بار این تعبیر را به کار برد و به تبع وی برخی دیگر از معاصران هم از این کتاب به شرح *مثنوی* یاد کرده‌اند. درواقع دریافت نادرست از بخشی از کتاب *جواهر الاسرار* خوارزمی سبب این اشتباه شده است. با وجود این، دکتر ذبیح‌اللّه صفا *کنوز الحقایق* را یک مثنوی در مسائل عرفانی می داند و نه شرح مثنوی.

جواهر الاسرار و زواهرالانوار، کتاب دیگر خوارزمی که شرح *مثنوی* است ساختاری کاملاً متفاوت با *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* دارد. شارح نوشته است که کتاب *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* شرح *مثنوی* است. خوارزمی در آن ابیات *مثنوی* را از آغاز دفتر اوّل تا پایان دفتر سوم شرح و تفسیر کرده است؛ در حالی که در *کنوز الحقایق* چنین شرح و روشی وجود ندارد و خوارزمی هم هنگام سرودن *کنوز الحقایق* از این کتاب به عنوان شرح مثنوی یادی نکرده است. همچنین، تفاوت متن منظومه با شرح یک اثر و نیز مقایسه با *جواهر الاسرار و زواهر الانوار* کتاب دیگر خوارزمی که شرح مثنوی است، نشان می‌دهد *کنوز الحقایق* شرح *مثنوی* نیست. همچنین، اشارت خواجه ابوالوفا و شاهزاده ابراهیم به خوارزمی مبنی بر نوشتن شرح *مثنوی* – که در *جواهر الاسرار* آمده است – و موارد دیگری که در متن این جستار ذکر شد، از جمله دلایلی‌اند که خوارزمی پیش از آن به شرح *مثنوی* نپرداخته بود.

منابع

آقابزرگ تهرانی، محمدمحسن (۱٤۰۳ق). *الذّریعه الی تصانیف الشّیعه*، دارالاضواء.

آقاحسینی، حسین، و ذاکری کیش، امید (۱۳۹۲). بررسی و نقد شروح مثنوی با تکیه بر توجّه آنها به روایت، پیوستگی ابیات و متن مثنوی. *نثرپژوهی ادب فارسی*، ۱٦(۳٤)، ۱–۳۱.
https://jll.uk.ac.ir/article_699.html

بیگ باباپور، یوسف (۱۳۸۷). نگاهی به شروح کهن مثنوی معنوی. *دوماهنامهٔ آینه پژوهش*، ۱۹(۳)، ۷۰–۸۳.
https://jap.isca.ac.ir/article_1184.html

پورجوادی، نصراللّه (۱۳٦۲). مقدّمهٔ کمال‌الدّین خوارزمی بر شرح مثنوی. *نشر دانش*، (۱۵)، ٤۸–۵۲.
https://ensani.ir/fa/article/journal-number/32695

حفیظی، مینا (۱۳۸۸). *خوارزمی*. فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

خراسانی شیرازی، ابن‌عماد (۲۰۱۸م). *روضهٔ المحبّین* (با مقدّمه و تصحیح مرتضی چرمگی عمرانی و همکاری حسین سعدآبادی). گروه ادبیات فارسی دانشگاه پنجاب لاهور.

خوارزمی، حسین (۱۳٦۰). *ینبوع‌الاسرار فی نصائح‌الابرار* (به اهتمام مهدی درخشان). انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.

خوارزمی، حسین (۱۳٦٤). *شرح فصوص‌الحکم* (به تصحیح نجیب مایل هروی، چاپ اول). انتشارات مولی.

خوارزمی، حسین (۱۳۸٤). *جواهر الاسرار و زواهرالانوار* (به تصحیح محمّدجواد شریعت). انتشارات اساطیر.

خوارزمی، حسین (بی‌تا). *کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق* [نسخهٔ خطی نگهداری‌شده، شمارهٔ بازیابی: ۱٤٦۵، تحریر حدود نیمهٔ دوم سدهٔ نهم هجری قمری]. کتابخانهٔ طوبقابوسرای استانبول ترکیه.

خواندمیر، غیاث‌الدّین (١٣٦٢). *حبیب‌السّیر فی اخبار افراد بشر* (ج. ٤). کتابفروشی خیّام.

رادمنش، عطامحمّد (١٣٩٠). هنجارگریزی مولوی در ردیف غزل. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ٣(١)، ٥٤-٣٣.
http://rpll.ui.ac.ir/article_19241.html

رازی، امین‌احمد (١٣٧٨). *تذکرهٔ هفت اقلیم* (تصحیح، تعلیقات و حواشی سیّدمحمدرضا طاهری (حسرت)؛ ج. ٣). انتشارات سروش.

زرّین‌کوب، عبدالحسین (١٣٨٦). *سرّ نی، نقد و شرح تحلیلی و تطبیقی مثنوی*. انتشارات علمی.

ساکت، سلمان (١٣٩٤). کنوز الحقایق فی رموز الدّقایق. *دانشنامهٔ زبان و ادب فارسی*، ٥(٥)، ٤٣٩-٤٤٠.
https://ensani.ir/fa/article/author/18928

شجری، رضا (١٣٨٦). *معرّفی و نقد و تحلیل شروح مثنوی*. مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر.

شجری، رضا، و عربشاهی کاشی، الهام (١٤٠٠). تحلیل و بررسی میزان اثرپذیری جواهر الاسرار فی زواهرالانوار خوارزمی از منابع اصیل عرفانی منثور. *ادبیات عرفانی*، ١٣(٢٦)، ٨٥-١٢٠.
https://doi.org/10.22051/jml.2021.38104.2276

صفا، ذبیح‌اللّه (١٣٦٤). *تاریخ ادبیات در ایران* (ج. ٤). انتشارات فردوسی.

فروزانفر، بدیع‌الزّمان (١٣٤٦). *شرح مثنوی شریف* (ج. ١). انتشارات زوّار.

فضیلت، محمود، و ظفری دیزجی، معصومه (١٣٩١). تأمّلی در المقصد الاقصی فی ترجمهٔ المستقصی تألیف حسین بن حسن خوارزمی کبروی. *فصلنامهٔ ادب عربی*، ٤(٤)، ٩١-١١٠.
https://doi.org/10.22059/jalit.2013.35135

محمدی، معصومه، و میرباقری فرد، سیدعلی اصغر (١٤٠٣). بررسی و تحلیل اثرپذیری شرح سروری از جواهر الاسرار و زواهرالانوار خوارزمی. *متن‌شناسی ادب فارسی*، ١٦(٢)، ١-١٨.
https://doi.org/10.22108/rpll.2023.136839.2208

مشار، خانبابا (١٣٥١). *فهرست کتاب‌های چاپی فارسی* (ج. ٢). چاپخانهٔ ارژنگ.

مولانا، جلال‌الدّین محمّد (١٣٦٠). *مثنوی* (مقدمه و تحلیل از محمّد استعلامی). انتشارات زوّار.

نفیسی، سعید (١٣٤٤). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری* (ج. ١). کتابفروشی فروغی.

نوایی، امیر علیشیر (١٣٦٣). *تذکرهٔ مجالس‌النّفائس* (چاپ اول). کتابفروشی منوچهری.

نوایی، امیر علیشیر (١٤٠٠). *هشت بهشت: ترجمهٔ مجالس النّفائس امیر علیشیر نوائی* (به تصحیح و تحقیق هادی بیدکی). انتشارات دکتر محمود افشار.

References

Agha Buzurg Tehrani, M. M. (2024). *Al-Dhari'ah to the works of the Shi'ites*. Dar al-Adwaa. [In Arabic]

Agha Hosseini, H., & Zakiri Kish, O. (2013). A study and criticism of Masnavi commentaries based on their attention to the narration, continuity of verses, and the text of the Masnavi. *Prose Studies in Persian Literature*, *16*(34), 1–31. https://jll.uk.ac.ir/article_699.html [In Persian]

Beyg Babapour, Y. (2008). A look at the ancient commentaries of the spiritual Mathnavi. *Ayeneh Pazhooh*, *19*(3), 83-70. https://jap.isca.ac.ir/article_1184.html [In Persian]

Fazilat, M., & Zafari Dizji, M. (2012). Reflections on the Al-Maqsad Al-Aqsa fi tarjoma al mostaghsa by Hussein bin Hassan Al-Khwarizmi Al-Kabrwi. *Arabic Literature Quarterly*, *4*(4), 91-110, https://doi.org/10.22059/jalit.2013.35135 [In Persian]

Forozanfar, B. (1967). *Explanation of the Masnavi Sharif* (Vol. 1). Zavvar Publishing House. [In Persian]
Hafizi, M. (2009). *Khwarizmi*. Persian Language and Literature Academy. [In Persian]
Khorasani Shirazi, I. E. (2018). *Rovza al-Muhebbin* (M. C. Omrani & H. Saadabadi, Eds.). Persian Literature Department of the Punjab University. [In Persian]
Khwandmir, G. (1983). *Habib-ul-Siar* (Vol. 4). Khayyam Bookstore. [In Persian]
Khwarizmi, H. (1981). *Yanbue al Asrar fi Nasayeh al Abrar* (M. Derakhshan, Ed.). Persian Language and Literature Association. [In Persian]
Khwarizmi, H. (1985). *Jawaher al-Asrar and Zawahir al-Anwar* (M. J. Shariat, Ed.). Asatir Publications. [In Persian]
Khwarizmi, H. (1985). *Sharh Fusoos-ul-Hekam* (N. M. Haravi, Ed.; Vol. 1). Mowla Publications. [In Persian]
Khwarizmi, H. (n.d.). *Konuz al-Haqayiq fi Romuz al-Dhaqayiq* [Manuscript No. 1465, Written around the second half of the ninth century AH]. Topkapi Palace Library. [In Persian]
Mohammadi, M., & Mir Bagherifard, S. A. A. (2024). A study and analysis of the effectiveness of Sarwari's commentary on Jawaher-al-Asrar and Zawahir-al-Anwar al-Khwarizmi. *Persian Literature Textology*, *16*(2), 1–18. https://doi.org/10.22108/rpll.2023.136839.2208 [In Persian]
Molana, J. (1981). *Mathnavi* (M. Istalami, Ed.). Zawahir Publishing House. [In Persian]
Moshar, K. B. (1972). *List of Persian printed books* (Vol. 2). Arzhang Publishing House. [In Persian]
Nafisi, S. (1965). *Tarikhe nazm va nasr dar iran va dar zabane farsi* (Vol. 1). Foroughi Bookstore. [In Persian]
Navaei, A. (1984). *Tazkireh Majalis-e-Nafayes*. Manouchehri Bookstore. [In Persian]
Navaei, A. (1991). *Hasht Behesht: Translation of Majalis-e-Nafais by Amir Alishir Navaei* (H. Bidaki, Ed.). Dr. Mahmoud Afshar Publications. [In Persian]
Pourjavadi, N. (1983). Introduction by Kamal al-Din al-Khwarizmi to the Commentary of the Mathnavi. *Nashr Danesh*, (15), 48-52. https://ensani.ir/fa/article/journal-number/32695 [In Persian]
Radmanesh, A. (1991). Movlavi norm deviation in the Row of Ghazals. *Persian Literature Textology*, *3*(1), 33-54. http://rpll.ui.ac.ir/article_19241.html [In Persian]
Razi, A. (1999). *Tazkereh Haft-eghlim* (S. M. Taheri, Ed.; Vol. 3). Soroush Publications. [In Persian]
Safa, Z. (1985). *History of Literature in Iran* (Vol. 4). Ferdowsi Publishing House. [In Persian]
Saket, S. (1995). Konuz al-Haqayiq fi Romuz al-Daqayiq. *Encyclopedia of Persian Language and Literature*, *5*(5), 439–440. https://ensani.ir/fa/article/author/18928 [In Persian]
Shajari, R. (2007). *Introduction, criticism and analysis of the commentaries of the Masnavi*. Amir Kabir Publishing House. [In Persian]
Shajari, R., & Arabshahi Kashi, E. (2017). Analysis and study of the influence of Jawaher-ul-Asrar Fi Zawahir-al-Anwar Al-Khwarizmi from sources – Original mystical prose. *Mystical Literature*, *13*(26), 85–120. https://doi.org/10.22051/jml.2021.38104.2276 [In Persian]
Zarrinkoob, A. (1997). *Serre Nai, analytical and comparative criticism and explanation of the Masnavi*. Scientific Publishing House. [In Persian]